

Голові разової спеціалізованої вченої ради
у Волинському національному
університеті імені Лесі Українки,
доктору історичних наук, професору,
професору кафедри
всесвітньої історії Волинського національного
університету імені Лесі Українки
Каліщук Оксані Миколаївні

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Василя Івановича Ільницького на дисертацію Павла Павловича Хом'яка на тему "Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій 1939 – 1991 рр.: особливості діяльності", подану до захисту в разову спеціалізовану вчену раду у Волинському національному університеті імені Лесі Українки на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 "Історія та археологія"

Відкриття доступу до архівних установ України та закордоння суттєво розширило дослідницьку тематику наукових пошуків. Найперше це стосується проблем, на вивченні яких донедавна стояло табу. Однією із таких тем є питання Церкви. При цьому доречно наголосити, що в західноукраїнському суспільстві Церква відігравала завжди особливе значення, виконуючи не тільки функції духовної опіки, але й формування та розвитку національної свідомості. Враховуючи сучасний поступ історичної науки доцільно розглядати функціонування церковної інституції крізь призму дослідження життєдіяльності конкретних історичних постатей в умовах переслідування та заборони репресивним режимом. Актуалізується робота і відсутністю комплексної студії римо-католицького духовенства Львівської та Луцької дієцезій. Саме на розкриття такої теми спрямовує свою дослідницьку оптику Павло Павлович Хом'як. Здобувач сформулював та обґрунтував важливу наукову проблему, яку поставив у центр своїх наукових пошуків.

У «Вступі» (с. 15-22) автор на належному рівні сформулював обов'язкові складові кваліфікаційної роботи такого рівня: актуальність, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, мета та завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та географічні межі, методи дослідження, наукову новизну одержаних результатів, практичне значення наукового дослідження, особистий внесок автора та інші. Основні результати дослідження апробовані на тринадцяти наукових заходах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів та в 17 публікаціях: семи статтях у наукових фахових виданнях України, двох статтях в іноземних виданнях (зокрема, одна у збірнику, який включений

до наукометричної бази даних Web of Science), одному розділі в колективній монографії, семи наукових працях, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження.

Науковій розробці проблеми, аналізу джерельної бази та розкриттю методологічних засад дослідження (с. 23-76) присвячений перший розділ роботи, який складається із трьох підрозділів (1.1. Історіографія проблеми (с. 23-48); 1.2. Джерельна база (с. 48-65); 1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження (с. 65-76). Вивчаючи стан опрацювання теми, здобувач простежив основні тенденції історієписання у проблемі становища Римо-католицької церкви та діяльності її духовенства (1939 – 1991 рр.), відзначив незначну кількість матеріалів, які комплексно розкривають цю проблематику. За хронологією підготовки і публікації усі роботи автор вважає за доцільне поділити на два етапи: радянський (1939 – 1980-і роки) та модерний пострадянський (кінець 1980-х і до сьогодні). Водночас увесь історіографічний комплекс розподіляє на вітчизняну та зарубіжну. При цьому цілком правильно наголошує на необхідності враховувати поділ дослідників на умовно «світських» та «церковних», яких розрізняє і за конфесійною приналежністю (прокатолицька, греко-католицька, православна). Враховуючи зазначений поділ, П. Хом'як у процесі класифікації історіографії використовує проблемно-тематичний критерій та розглядає праці від *узагальнюючих* (М. Вежбіцький, К. Ренік, А. Глебовіч, Г. Хорунжий, Б. Чаплінський та І. Осипова, Р. Дзвонковська, П. Бондарчук, Ю. Дембінський, В. Осадчий, А. Смірнов, К. Будз, В. Ільницький, І. Поїздник, А. Чорненький, Й. Григулевич, В. Байдич, В. Баран, П. Бондарчук, В. Войналович, О. Гура, О. Лисенко, В. Рожков, В. Сергійчук, О. Довбня, А. Жив'юк, Б. Міхалевський, Е. Вінтер, Л. Кизі та М. Коваленко, Н. Козачишин та О. Матюхіна, С. Лозінський, А. Санцевич, О. Вишиванюк, С. Горбач, Е. Бистрицька, А. Моренчук, Ю. Білоусов, О. Горбик) до *вузькосюжетних* (В. Баран, І. Булига, І. Панчук, А. Куцик і В. Шостак, П. Хом'як, К. Якуніна, М. Дембовська, М. Дембовська та Л. Попек, М. Хом'як, Й. Марецький, Й. Крентош, Б. Кумор, З. Желінський, С. Бізунь, Й. Волчанський, М. Кучерена та С. Степанюк, Р. Чекайовські, Й. Шедлецкі, З. С. Семашко, Р. Внук, Б. Мушял, Й. Адамска та Й. Шілінг, Й. Клістал та М. Краєвський, К. Прокоп, Б. Карковська, В. Розинковський, Л. Зигер, В. Розинковський, В. Швяткевич, М. Копрівський, Й. Ніколаєв, Б. Асингер, М. Лещинський, Й. Новак, А. Посацький, Т. Тишкевич, В. Штельніцкі, Я. Валігура, Я. Журека, А. Лазар, Ф. Плячек, Ю. Волчанський та І. Івашків, А. Перетянковіч, Л. Стрільчук, О. Каліщук). Дисертанту вдалося встановити, що в сучасній історіографії переважає тенденція, пов'язана із вивченням історії Церкви періоду Другої світової війни та загалом другої половини ХХ століття у площині взаємовідносин державних та церковних інституцій. Однак часто, на жаль, залишається поза дослідницькою оптикою духовенство та вірянин.

Характеризуючи джерельний комплекс, автор наголошує на двох особливостях: по-перше, засекреченості/недоступності документів, які

торкалися питань релігії; по-друге, їхній розпорошеності, а відповідно необхідності складніших евристичних пошуків. Відзначимо, що робота підготовлена із використанням широкого масиву джерел різного походження: це, зокрема, – матеріали із архівних фондів України, Республіки Польщі та Ватикану, збірники опублікованих документів, преса, спогади учасників подій, епістолярій. Значна частина документів уперше введена дисертантом до наукового обігу. Зокрема, опрацюванню підлягали фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці (м. Київ), Архів Служби Безпеки України Львівської області (м. Львів), Державного архіву Волинської області (м. Луцьк), Державного архіву Львівської області (м. Львів), Державного архіву Рівненської області (м. Рівне), Державного архіву Тернопільської області (м. Тернопіль), Архіву Луцької дієцезії Римсько-Католицької Церкви (м. Луцьк), Архіву Митрополичої базилики Римсько-Католицької Церкви (м. Львів), Інституту (Центр) архівів, бібліотек і музеїв костельних при Католицькому університету в Любліні (Instytut Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w Lublinie), Центрального архіву американської полонії в Орчард-Лейк (Centralne Archiwum Polonii Amerykańskiej w Orchard Lake), Центрального архіву згромадження Сестер святої Терези від Дитяти Ісуса (Archiwum Generalny Zgromadzenia Sióstr św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Podkowie Leśnej), Архіву, бібліотеки і музею Львівської митрополії (м. Краків) (Archiwum, Biblioteka i Muzeum Metropolii Lwowskiej ob. łac. w Krakowie / Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka), Архіву Інституту національної пам'яті (м. Варшава) (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie), Архіву Інституту національної пам'яті (м. Щецин) (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie), Архіву Кошалін-Колоблзької дієцезії (м. Кельце) (Archiwum Diecezjalne w Kielcach), Архіву Луцької дієцезії Римсько-Католицької Церкви, (м. Люблін) (Archiwum Diecezji Łuckiej w Lublinie), Архіву митрополичої курії, (м. Краків) (Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie), Архіву митрополичої курії (м. Рига) (Archiwum Kurii Metropolitalnej w Rydze), Архіву актів нових (м. Варшава) (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), Архіву парафії св. Якуба (м. Торунь) (Archiwum Parafii św. Jakuba w Toruniu), Архіву Польського інституту і Музею ім. ген. В. Сікорського (м. Лондон) (Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. W. Sikorskiego w Londynie), Архіву Товариства Ісуса з південної Польщі (м. Краків) (Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie), Ватиканського апостольського архіву, Апостольської нунціатури у Варшаві (Archivio Segreto Vaticano, Nunziatura Varsavia), Ватиканського апостольського архіву, Державного секретаріату Святого Престолу (м. Рим) (Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato). Суттєво доповнюють роботу матеріали з власного архіву здобувача: спогади єпископа Маркіяна Трофим'яка, єпископа Віталія Скомаровського, о. Людвіка Камілевського, о. Олександра Гамалійчука, о. Романа Бегея, Юзефі Савчак, Яніни Замоїської.

Увесь джерельний матеріал П. П. Хом'як пропонує класифікувати за родово-видовим принципом, виокремлюючи документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі та ін), періодичну (офіційна і неофіційна) пресу («Щоденник законів РП», «Gazeta Ludowa», «Наш щоденник», «Волинський монітор», «Галицький кур'єр», «Місячник Луцької дієцезії», «Воляння з Волині», «Польський душпастир за кордоном»), джерела особового походження (спогади/мемуари, щоденники, листи, автобіографії та ін.) (с. 53). Автор наголошує на окремому значенні для дослідження проблематики становища Римо-католицької церкви у період Другої світової війни та повоєнний період, листів, як складового особистого та ділового листування.

Загалом, залучений до написання дисертації комплекс джерел, дає змогу розкрити особливості діяльності представників Римо-католицької церкви (1939 – 1991 рр.). Опису теоретико-методологічного інструментарію присвячено окремий параграф. Задля досягнення мети та виконання завдань П. П. Хом'як опирається на усталену в історичній науці теоретико-методологічну базу. Зокрема, використовує принципи об'єктивності, конкретності, наступності, історизму, причинно-наслідкових зв'язків і наукового плюралізму, опори на джерела, конкретності, соціального підходу, толерантності, багатofакторності та системності, формальної логіки. При підготовці роботи застосовувалися загальнонаукові (абстрагування, аналізу, синтезу, узагальнення, структурно-функціональний, дедукції та індукції) та спеціально-наукові методи, притаманні історичній науці (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, порівняльно-статистичний, типологічний, біографічний, соціологічний, статистичний, мікроісторичний, метод компаративного аналізу, методи джерелознавчої і архівної евристики, методи індукції та дедукції).

У цьому підрозділі здобувач детально окреслює понятійно-категоріальний апарат. Оскільки чітке розуміння ключових понять важливе не тільки для пересічного читача, але й для вчених. Слушно автор обумовлює використання понять «Римо-католицька церква», «Церква у підпіллі», «підпільне духовенство», «окупація». Локалізує і територіальні рамки Львівської та Луцької дієцезій.

У другому розділі (с. 77-114), який складається із трьох підрозділів (2.1. Зміни у становищі Церкви та її служителів у роки війни (с. 77-96); 2.2. Репресії проти римо-католицького духовенства Львівської дієцезії (с. 97-105); 2.3. Втрати серед духовенства Луцької дієцезії (с. 105-114), вивчається діяльність римо-католицького духовенства в умовах Другої світової війни (1939 – 1944 рр.).

Автор довів, що Друга світова війна змінила становище Римо-католицької церкви та її духовенства на західноукраїнських землях. Відтак Церкві та духовенству довелося пристосовуватися до нових реалій (с. 96). Наголошуючи, що попри усі складнощі, священники намагались використовувати усі можливості для проведення «релігійної діяльності, підтримки стійкості віри та стояли на захисті церковного права». Наслідком цього стали масові вбивства,

вивезення духовенства у віддалені райони СРСР, фізичне та моральне знищення (с. 105). Звісно, що ці процеси супроводжувалися цілеспрямованою політикою руйнування та загарбання культурної та релігійної спадщини, масовим переведенням будівель храмів та інших релігійних споруд до державної власності. При цьому відбувалися масштабні розкрадання церковного майна, цілеспрямоване його пошкодження або ж перетворення на радикально протилежні до релігії і церкви інституції (напр. клуби, спортзали, стайні, склади тощо) (с. 114).

У третьому розділі (с. 115-159), який складається із двох підрозділів (3.1. Утиски та переслідування духовенства Львівської дієцезії (с. 115-141); 3.2. Становище римо-католицького духовенства Луцької дієцезії (с. 142-159), здобувач показує функціонування римо-католицького духовенства у період 1944 – 1964 років. Насамперед акцентує на низці проблем, характерних для періоду 1945 – 1964 рр.: переслідування та арешти священників, їх виселення до трудових таборів, заборона діяльності в парафії, закриття, націоналізація храмів та церковного майна (с. 116, 118). Здобувач наводить і результати такої цілеспрямованої діяльності радянської адміністрації, зазначаючи в динаміці конкретні цифрові дані зменшення чисельності парафій, храмів, духівників та вірян. На підставі аналізу джерельного матеріалу П. П. Хом'як дійшов висновку, що духівники Львівської дієцезії попри всі перешкоди та труднощі, намагались всіляко протидіяти владі та зберігати вірність своїм душпастирським обов'язкам (с. 141).

П. П. Хом'як основний акцент робить на дослідженні конкретної особи-духівника, які напрацював та підтримував відповідний рівень релігійності серед населення Галичини і Волині в особливо складних, небезпечних умовах, долаючи випробування, ризикуючи власним життям (с. 159). Наголошує здобувач і на потребі ретельного вивчення нормативно-правових актів, публікації відповідних розпоряджень, наказів та законів, які фактично легалізували переслідування духовенства та мирян католицької церкви латинського обряду і мали на меті її знищення (с. 142).

Четвертий розділ (с. 160-205), складається із трьох підрозділів (4.1. Збереження традицій та душпастирська опіка римо-католицького духовенства Львівської дієцезії (с. 160-180); 4.2. Умови життя та діяльності духовних осіб Луцької дієцезії: душпастирство та протидія владі (с. 181-193); 4.3. Перебудова та її вплив на функціонування римо-католицького духовенства (с. 193-205) та розкриває особливості діяльності духовенства в 1965 – 1991 роках. Зокрема П. Хом'як наголошує, що в цей період доводилося із труднощами отримувати дозвіл на служіння (без якого заборонялася діяльність). Втім будь-яка, навіть найменша, протидія владі завершувалася покаранням. Здобувач з'ясував, що основними їхніми видами стосовно духовенства, були штрафи, позбавлення дозволу на служіння та ув'язнення (с. 164). Для цього історичного періоду характерними особливостями стали: конфіскація церковного майна, накладення високих податків на релігійні спільноти (як наслідок – закриття),

закриття храмів, їхнє перепрофілювання у магазини, спортивні зали, клуби, ферми; ліквідація католицьких шкіл, заборона навчання на священників та навіть заборона відзначення релігійних свят (с. 183). Наголошує автор і на тому, що внаслідок такої політики на території Луцької дієцезії (Волинська, Рівненська області), не було жодного священника, який мав офіційний дозвіл на проведення богослужінь (с. 186). П. Хом'як закцентовує, що рух Церкви в підпіллі носив ситуативний та непостійний характер, оскільки за священниками постійно вівся нагляд силовиками КДБ. Однак така політика стала передумовою для створення підпільного духовенства (с. 187).

Автор відзначає, що зміни в релігійній сфері відбулися із початком політики «перебудови». Зокрема, пише він і про певне розширення можливостей релігійних свобод та значну лібералізацію державної політики щодо релігії, Церкви та віруючих, свободи совісті та слова. Безпосередньо ці зміни вплинули і на діяльність Римо-католицької церкви. Її служителі отримали можливості проводити збір підписів, виїжджати до Уповноважених у справах релігії, проводити заходи задля повернення храмів громадам та відновлювати функціонування парафій (с. 204).

Важливе значення мають напрацьовані і введені до наукового обігу дисертантом статистичні дані (із зазначенням імен) про кількість загиблих серед духовенства Римо-католицької церкви в досліджуваний період (Додаток Е. Жертви радянських репресій; Додаток Є. Жертви німецьких репресій; Додаток Ж. Жертви серед Луцького духовенства під час радянської окупації; Додаток З. Жертви серед Луцького духовенства під час німецької окупації). Окрім цього описано 52 храми (Додаток И. Націоналізація храмів), які були знищені або розформовані для потреб радянської влади (с. 209).

Висновки (с. 206-212), зроблені в дисертації, повною мірою розкривають обрані дослідницькі завдання та містять науково обґрунтовані результати. Відзначимо і ґрунтовні додатки (с. 271-338), підготовлені здобувачем, які суттєво доповнюють текстову частину роботи.

Вважаємо, що напрацювання автора матимуть важливе практичне значення, яке полягає, по-перше, в подальших поглиблених дослідженнях з історії Римо-католицької церкви та її духовенства, в тім числі історії України загалом; по-друге, при викладанні спеціальних курсів, написанні курсових і магістерських робіт у закладах вищої освіти; по-третє, при формуванні тематичних музейних експозицій, присвячених вшануванню пам'яті загиблих у роки Другої світової війни та репресованих радянською владою, а також історії Римо-католицької церкви.

Відзначаючи помітні здобутки П. П. Хом'яка в опрацюванні обраної теми, все ж варто висловити деякі зауваження і рекомендації.

1. На нашу думку, здобувач обрав надто широкі хронологічні та географічні рамки дослідження. Від їхнього звуження робота б тільки виграла. Водночас, обравши широкі хронологічні межі дослідження, автор виходить навіть і за них.

Наприклад, описуючи діяльність о. Августина Медніса у 1990 – 2000-і роки (с. 192).

2. Попри наявність архівних матеріалів у дисертації, доцільно було розширити кількість справ та архівних установ. За їхньою допомогою можна з'ясувати долю цілої низки духівників, про яких пише здобувач. Для цього доцільно використати кримінальні справи, які зберігаються в АУСБУ РО, УСБУ ВО, АУСБУ ЛО, АУСБУ ІФО, АУСБУ ТО. Суттєво доповнили б роботу агентурно-оперативні справи, які зберігаються в ГДА СБУ. Саме на їхній основі можна розкрити діяльність радянських силових органів спрямовану на боротьбу проти Церкви.

3. Додаткового пояснення потребує не зовсім коректне твердження автора: «Досліджуючи проблему втрат серед католицького духовенства у час Другої світової війни, необхідно обумовити дискусійне питання про жертви серед священників від рук місцевих націоналістичних формувань. На сьогодні на підставі досліджень істориків та архівних документів говорять про 15 осіб римо-католицького духовенства, що загинули від рук УПА» (с. 112). Насамперед необхідно було додати покликання на відповідні джерела. У роботі також подаються й інші статистичні дані без посилання. Наприклад, «Отож, загальна кількість жертв серед католицького духовенства на Волині під час Другої світової війни, про які на сьогодні можна говорити становить 43 особи» (с. 113).

4. Трапляються окремі повтори. Наприклад, на ст. 26 двічі із однаковим текстом згадуються автори Б. Чаплінський та І. Осипова; аналогічно на ст. 35 двічі характеризується праця М. Дембовської (посилання 65 і 66); повтор праці Й. Григулевич (с. 28 (посилання 26) і с. 30 (посилання 40) та Б. Карвовської (с. 42-43 (посилання 87, 88, 91).

5. Ретельнішого ставлення потребує написання згаданих у роботі прізвищ. Наприклад, дослідник А. Глебовіч (с. 25) чи А. Глебовіч (с. 27), Й. Шілінг чи Ян Сілінг (с. 40). Трапляється у тексті подання прізвищ без ініціалів (напр. Крушельницька (с. 124), Келецький (с. 147), Савченко (с. 149) та ін.).

6. Здобувач використовує в роботі некоректні назви радянських силових органів для згаданих історичних подій. Наприклад, «Основною підставою цих акцій був таємний наказ КДБ СРСР від 11 жовтня 1939 року» (с. 86); «Ймовірно, вже в 1940 року штаб КДБ володів списками та адресами осіб, які підлягали арешту, хто мав бути засланий вглиб СРСР» (с. 87); «Арештований українською поліцією і переданий до рук КДБ» (с. 105); «агенти КДБ 24 травня 1950 року Львівський обласний суд» (с. 131); «4 січня 1945 року священника арештували органи КДБ, внаслідок чого о. Ігнатій перебував у внутрішній в'язниці КДБ у Львові (с. 136); «часто його викликало КДБ», «у другій половині 1945 року був арештований органами КДБ та перебував в ув'язненні в Золочеві» (с. 138); «25 лютого 1946 року о. Зигмунд засуджений органами КДБ СРСР» (с. 139); «на думку агентів КДБ» (с. 162); «13 грудня 1945 року єпископа А. П. Шельонжека переводять до в'язниці Міністерства Безпеки» (с. 147).

7. Дисертант послуговується науково некоректними, швидше публіцистичними визначеннями – «діяльності націоналістичного об'єднання

УПА» (с. 81), «перед вибухом Другої світової війни», «в умовах радянського атеїстичного тоталітаризму» (с. 122); «коли це було жорстоко заборонено» (с. 149); «з анти гуманною політикою совітів» (с. 151); «На практиці ступінь свободи окремих Церков був різним, у залежності від рівня їхньої слухняності радянській владі» (с. 185) тощо.

8. У роботі наявні огріхи граматичного та синтаксичного характеру, помилкового слововживання гідронімів, топонімів, неправомірне написання великої літери (с. 46, 76, 81, 84, 89, 92, 139, 149, 172, 192 та ін.). Наприклад, «Нарва – Вісла – Сан» (с. 78), «Тернопольська область» (с. 224), «радянського союзу» (с. 161), «Радянська влада» (с. 88, 98) та ін. У списку використаних джерел і літератури змістилася нумерація (на п. 63). Також присутня пуста сторінка (с. 115).

Втім, висловлені зауваження та побажання не ставлять під сумнів отримані наукові результати і можуть бути враховані в подальшій науковій роботі дисертанта.

Дисертаційне дослідження Павла Павловича Хом'яка «Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій 1939 – 1991 рр.: особливості діяльності» є самостійною та завершеною науковою роботою, яка виконана на належному рівні з використанням сучасних дослідницьких методів. За структурою, змістом, новизною, практичним значенням, обґрунтованістю наукових положень і висновків відповідає вимогам Порядку «Про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого кабінетом Міністрів України від 12 січня 2022 р. (№ 44), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

